

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՅՈՑ

ԱՆՅԵՆՈՑ Ի ՍԿԶԲԱՆԷ 1859 ՏԱՐԻՈՅՍ ՄԻՆՉԵՒ ՅԱՅՍՈՐ.

Ա. ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒՐՔ.

Խաղական խնդիրը այս միջոցիս եւրոպական քաղաքականութեան բոլոր ուրիշ խնդիրները զրեքէ մոռացուց. անոր համար այս մեր ընդհանուր տեսութեան մէջ այն խնդիրը անկի մանրամասն կերպով բացատրենք, եւ յետոյ համառօտիւ աչքէ անցրենք այն քանի մը երեւելի անցքերը՝ որ նոյն ժամանակները ամեն խօսակցութեանց նիւթ եղած էին:

Փարիզու մէջ եղած դեսպանական ժողովով 1856-ին վերջացաւ Խրիմու պատերազմը. այն ժողովոյն մէջ խօսուած էր նաեւ Խաղիոյ վիճակին վերայ, եւ ամենքն ալ վախ մը ցուցուցեր էին րէ մի գոյցէ այն երկրին անհանդարտութեան պատճառաւ եւրոպիոյ հանգստութիւնը նորէն վրդովի: Այն դիւանագէտ (1) ժողովականներուն կասկածը ահա բոլորովին ճշմարտեցաւ, եւ մինչդեռ մենք այս բանս կզրկենք (2) պատերազմը սկսեր էր Խաղիոյ մէջ եւ օրէ օր սաստկանալու վերայ էր:

Գաղղիոյ եւ Աստրիոյ մէջ բացուելու պատերազմին լուրերը արդէն տարածուած էին անցեալ տարւոյն վերջերէր. բայց այն լուրերը ի սկզբան անհիմն եւ անհաստատ կերեւեալին: Վերջապէս երբ որ Նափոլեոն կայսրը Աստրիոյ դեսպանին այս խօսքերս բաւ հաղանդի օրը րէ «Կցաւիմ որ մեր ու ձեր տէրութեան մէջ եղած բարեկամութիւնը առաջուան պէս տաք չէ, այսու ամենայնիւ կրխնդրեմ որ ասեք կայսեր րէ իմ իրեն վերայ ունեցած սէրս ու համարումս անփոփոխ են.» այն խօսքերէն ամեն մարդ հասկըցաւ որ բաները զէշ են, եւ բոլոր եւրոպա ահի դողի մէջ ընկաւ. ամեն մարդ եւս սկսաւ բսել րէ Լուի-Նափոլեոնի այն խօսքերէն յայտնի կերեւի որ անպատճառ պիտի բացուի պատերազմը: Իսկ երբ որ լսուեցաւ րէ Սարտենիոյ բազաւորը իւր խորհրդարանին բացման ժամանակը ինչ պատերազմական հոգւով խօսեր է իւր ձառը, այնուհետեւ ամենեւին տարակոյս չմնաց այս բանիս, եւ վաճառականաց ժողովարանները մեծ աշէկոծութեան մէջ ընկան: Վիկտոր Էմմանուէլին խօսքերը Խաղիոյ ամեն կողմը լսուեցան իբրեւ աւետիս մօտաւոր ազատութեան, եւ այն երկրին բնակչացը վերայ այնպիսի ուրախութիւն մը ձգեցին որ րեքնով պատմեցը կարելի չէ:

Նոյնպէս հասկըցուեցաւ այն ձառը նաեւ Գաղղիոյ մէջ, ուր Գաղղիոյ կառավարութիւնը արդէն գիտեր, կրսեն, ձա-

ռին իմաստը, եւ նոյն ժամայն Փարիզու սակարանին (1) մէջ սակարկութեան ընթացքը վար ընկաւ:

Խաղացաւոց այն չափազանց ուրախութենէն Գաղղիոյ կայսրը շփոթեցաւ. շուտ մը սկսաւ մեկնութիւն տալ իւր բաժին ու իւր դաշնակցին խօսքերուն՝ պաշտօնական եւ կէս պաշտօնական օրագիրներու մէջ: Բայց անով հասարակաց կարծիքը բոլորովին չհանդարտեցաւ. Գաղղիոյ կառավարութիւնը դարձեալ կշանար հաւատացնել րէ ինքը խաղաղութիւնը պահպանել կուզէ. սակայն սակարանն ու հասարակաց կարծիքը փետրուար ամսոյն մէջ անելի եւս խռովեցան քան րէ յունուարի մէջ՝ երբոր տեսան մեկ կողմանէ Գաղղիոյ եւ Սարտենիոյ, եւ միւս կողմանէ Աստրիոյ անազին պատրաստութիւնները: Սարտենիոյ բազաւորին Կլորիլտէ դուստրը ամուսնացաւ. այն միջոցին Նափոլեոն կայսեր հօրեղորօրդուոյն՝ Նափոլեոն իշխանին հետ. անով հարկաւ եւս առաւել հաստատուեցան պատերազմի ձայները, ու Գաղղիոյ եւ Փիեմոնթի բարեկամութիւնը անելի աչքի զարկաւ: Անկեց վերջը Աստրիոյ եւ Սարտենիոյ դրսի տէրութիւններէն փոխ ստակ ուզելը բնական կերպով կարծիք տուին րէ այն տէրութիւնները փող եւս կպատրաստեն պատերազմի համար: Այս եւս յայտնի է որ Աստրիոյ փոխառութիւնը այնպիսի ծանր ծանր ճամբաներով եղաւ որ եւրոպիոյ փոքրիկ բազաւորութիւններն անգամ նմանը չէին ընել: Հարիւր լիւրայ ստերլինի փոխանակագիրները 80-ի տեղ կը տրուէին՝ չորս ամսէն վճարելու պայմանաւ. եւ ով որ ժամանակէն առաջ կառնուր փոխանակագիրը, կհատուցանէր միայն 75 լիւրայ. այնպէս որ այս հաշուով փոխանակ 6 միլիոն լիւրայի Աստրիան իրօք չորս միլիոն միայն կարող էր ստանալ հարիւրին հինգ շահով: Եւ սակայն այսպիսի պայմաններով եւս Աստրիոյ փոխառութիւնը չյաջողեցաւ, եւ փոխանակագրերը առնող չգտնուեցաւ: Պատերազմի պատրաստութիւնները առաջ գնացին յունուար եւ փետրուար ամիսներուն մէջ, րէս տէրութիւնները առ հասարակ կաշխատէին հաւատացնել րէ իւրեանց միտքը խաղաղութիւնը չաւրել է: Մինչդեռ զորները այս վիճակիս մէջ էին, Անգղիան առաջին փորձն րրաւ որ դիւանագիտական ճանապարհաւ վերջանայ խնդիրը: Փետրուար ամսոյն վերջերը Անգղիան յուղարկեց ի Վեննա Լորտ Գուլի՝ իւր Փարիզ նստող դեսպանը, որ Գաղղիոյ կառավարութեանը խաղական խնդրոյն վերայ ունեցած կարծիքին ու դիտաւորութեանը լաւ տեղեկութիւն ունէր, եւ Գաղղիան եւս իւր

(1) Գղ. diplomate.

(2) Մայիսի սկիզբները:

(1) Գղ. bourse, ու. биржа.

հաճութիւնը յայտնած էր անոր ղեկավարները վերայ: Լորտ Գնդի Վեննա հասնելուն պէս առաջարկեց Աստորիոյ՝ Անգղիոյ բարեկամութիւնը եւ միջնորդութիւնը, որ Գաղղիան եւ Աստորիան իրարու խօսք հասկընան ու պատեւազմե ետ կենան: Բայց ինչպէս կերեւի, Լորտ Գնդի ղեկավարները բանի չեկաւ. վասն զի ինքը ղառնալէն վերջը, մարտի 16-ին, իմացաւ նա թէ Ռուսաց տէրութիւնը միտք ունի առաջարկել եւրոպիոյ նիւզ գլխաւոր տէրութեանց որ ժողով մը ընեն, եւ անոր մէջ քննեն եւ վճռեն նոր ծագած խնդիրները: Միանգամայն Ռուսաց տէրութիւնը Անգղիոյ եւ Բրուսիոյ համաձայնութեամբը պաշտօնական կերպով առաջարկեց որ ժողով մը ըլլայ չեղօք երկրի մը մէջ: Առաջին կարգի տէրութիւնները ամենքն ալ, բաց յԱստորիոյ, սիրով ընդունեցան այն առաջարկութիւնը. իսկ Աստորիան մարտ ամսոյն վերջերը յայտնեց թէ ինքը այն ատենը եւրոպական տէրութեանց ժողովին կրողու իտալական խնդրոյն որոշումը՝ երբոր խորհրդոյն նիւմ ըլլայ այն պայմանագրութիւնը որ նոյեմբերի 15-ին 1818-ին Աքուիսկրանա (Էս-լա-Շափել) քաղաքին մէջ դրուած էր, յորում բոլորովին հաստատուած են այն սկզբունքներն որ 1815-ին Վեննայի զաշնադրութեան մէջ գրուած էին: Բաց յայտնաւ, Աստորիան այս եւս յայտնեց թէ Սարտենիան այն ատեն միայն կարող է հրաւիրուիլ ժողովոյն մասնակից լինելու՝ երբոր խօսքը իրեն վրայ զայ, հաւասար Նեպոլոյ, Քոսթանայի, Փարմայի եւ Մոտենայի իշխանութեանց, ինչպէս որ Աքուիսկրանայի զաշնակցութեան մէջ որոշուած է. եւ ոչ թէ իբրեւ երեսփոխան բոլոր Իտալիոյ պիտի մտնէ այն ժողովը: Ապա թէ ոչ, Աստորիա ինք զինքը ազատ կհամարի ժողովոյն մասնակից լինելու համար ըրած խոստումներէն: Կերեւի թէ Աստորիոյ այս առաջարկութեամբը գլխաւոր տէրութիւնք գրեթէ համաձայններ էին ժողովոյն զբաղանցը նախապատրաստական ցուցակը կազմելու, եւ ժողովոյն բացման օր նշանակեցին ապրիլի 30-ը: Յետոյ լրագիրները իմացուցին թէ գլխաւոր տէրութիւնք պահանջեր են Աստորիայէն եւ Փիեմոնթէն որ նոքա տասնական մղոն հեռացընեն սահմաններէն իրենց զօրքը մինչեւ որ ժողովը սկսի եւ վերջանայ, եւ թէ Աստորիան այս բանիս չհաւանեցաւ. եւ իւր կողմանէ կպահանջէր որ Փիեմոնթը զենքերը վար դնէ:

Մինչդեռ ժողով կոչելու վերայ այսպիսի խօսքեր կլինէին, Անգղիան չորս գլխաւոր տէրութեանց հետագայ առաջարկութիւններն ըրաւ. ա) երկու կողմէն եւս յառաջագոյն զենքերը վար դնեն. բ) այս զործողութեան՝ այսինքն զենքերը վար դնելու համար՝ առանձին զինուորական կամ քաղաքական յանձնարարական ժողով սահմանուի, որ վեց անգամ կամ ատենակալ ունենայ՝ նիւզ գլխաւոր տէրութեանց եւ Սարտենիոյ կողմէն. գ) ժողովը այն ժամանակ ժողովուի եւ զործի ձեռք զարնէ՝ երբոր յանձնարարական ժողովը ձեւանայ եւ անոր ատենակալներն սկսին իրենց զօրքը. դ) իտալական տէրութեանց երեսփոխանները՝ ժողովին հրաւիրուին նիւզ գլխաւոր տէրութեանց երեսփոխաններուն հետ: Ի միասին Գաղղիան, Ռուսիան եւ Բրուսիան՝ Անգղիոյ այս ըրած առաջարկութիւններն ընդունեցան, բայց Աստորիան յանձն չառաւ: Ռուսի Լ. Նափոլեոն հրամայեց որ քանի մը խօսքք զօրաց հաւաքուին Փիեմոնթին սահմանազուխը:

Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ առաջարկութեամբը ապրիլի 20-ին Փիեմոնթը յանձն առաւ զենքերը վար դնել, իսկ Աստորիոյ տէրութիւնը իւր կողմանէ նալի համարեցաւ Սարտենիոյ բազառքէն այս վախճանական պահանջմունքս ընել որ իւր զօրքը արձակէ, նոյնպէս եւս իրեն ծառայութեանը մէջ ինք

նակամ մտած իտալական զինուորները՝ որ Փիեմոնթին պատերազմի պատրաստուիլ սկսած ժամանակէն Իտալիոյ ամեն կողմէն եւ ուրիշ այլեւայլ երկիրներէ մեծ բազմութեամբ եկել էին իւր քովը: Այս լուրը Թուրին բերդոյն եղաւ Աստորիոյ Կինոյայ սպարապետին համհարզը, որում հրամայուած էր յայտնել թէ ինքը երեք օր միայն կսպասէ պատասխանին, եւ երէ այն պատասխանը բոլորովին համաձայն չլինի իւր տէրութեան կամացը, բացասական պատասխանի տեղ պիտի առնու: Փիեմոնթի տէրութիւնը Աստորիոյ պահանջմունքին պատասխանեց թէ զենքը վար դնելու պայմանը արդէն ինքը յանձն առած է՝ չորս գլխաւոր տէրութեանց առաջարկութեամբը, եւ թէ այն խնդրոյն վերայ ուրիշ նոր բան չունի ասելու:

Այնուհետեւ Աստորիացիք իւրեանց զօրքը յառաջ տարին դէպ թ Փիեմոնթ, եւ ապրիլի 14/26-ին սահմանէն անդին անցան. նոյն օրը Գաղղիացիք եւս 20 հազար զօրք ձենովա մտան:

Անգղիոյ կառավարութիւնը երբոր հեռագրական լրով իմացաւ Աստորիոյ վերջին պահանջմունքը, անոր դէմ բողոք գրեց Վեննա, եւ Անգղիոյ առաջին ոստիկանը Լորտ Տէրալի յայտնեց որ երէ պատերազմ բացուի, Անգղիան սատակ չէզօրութիւն պիտի պահէ զինուորեայ:

Բրուսիան ապրիլի 10/22-ին Գերմանական զաշնակցութեան բոլոր կառավարութեանցը շրջաբերական գիր մը յուղարկեց, որով Աստորիոյ պահանջմունքը կպարտաւէր, անկէ ծագելի հետեւանաց պատասխանատուութիւնը իւր վրայէն մեկրի կծկեր, իւր ազատութիւնը կպահէր, շատերուն վճիռները չէր ուզեր ընդունիլ եւ պատերազմին մէջ խառնուիլ: Փոքր ժամանակէն Աստորիոյ կայսեր յայտարարութիւնները հրատարակեցան լրագրաց մէջ, որով կիմացընէր թէ Սարտենիոյ հետ պատերազմ ունի. նոյնպէս եւ Լուի-Նափոլեոնին առ Գաղղիացիս բառ խօսքերը: Կայսրը այն ձառին մէջ կրսեր թէ Աստորիան Փիեմոնթի վերայ յարձակելովը՝ Գաղղիոյ դէմ պատերազմ հրատարակեց. Գաղղիան նորանոր տեղերու տիրելու միտք չունի. օտար տէրութեանց իրաւունքները կյարգէ. սակայն չկրնար այն ազգերուն կարեկից չլլալ՝ որ օտար ազգաց բռնութեան տակ կտանջուին:

Աստորիոյ քաղաքականութեանը այնպէս ձեռք կուտայ որ մինչեւ Ապրիլն լեռները ինքը տիրապետէ, բայց Գաղղիան կուգէ որ Իտալիան ազատ լինի մինչեւ. Արքիական ծովը: Լուի-Նափոլեոն կպայտներ թէ ինքը անձամբ բանակին զլուխը պիտի անցնի, իսկ զկայսրունին եւ իւր որդին զօրաց քաջութեանը եւ ազգին հայրենասիրութեանը կրչանձնէ: Կյուսամ, կըսեր, որ Աստուած կօրծնէ իմ ջանասիրութիւնս, որովհետեւ Գաղղիոյ պաշտպանած զօրքը սրբազան զօրծ է, արդարութեան, հայրենասիրութեան եւ ազատասիրութեան վերայ հիմնուած:

Այս կերպով ահա պատերազմը հրատարակուեցաւ. Աստորիացիք անցան Թիւրինոյ եւ Փոյ գետերէն, որով Լոմպարդիան Սարտենիայէն կրամնուի:

Գաղղիացիք Ապրիլն լեռներէն անցան, եւ հետ զհետէ ծովով Իտալիա գնացին. բոլոր Իտալիան ալիկոծութեան մէջ էր, եւ անոր դաշտերը արեամբ սկսեր էին ներկուիլ:

Պատերազմին ընթացքին վերայ մեք առաջիկայ բիւրոն մէջ կխօսիմք. իսկ այժմ տեսնեմք թէ ինչ էր այն պատերազմին գլխաւոր պատճառը, Իտալիան ինչ բանի կցանկար, եւ ինչ պատճառաւ Գաղղիան պատերազմին մէջ մտաւ:

Իտալական պատերազմին խնդիրը նոր խնդիր չէ. Աստորիային Լոմպարդիոյ եւ Վենետիկոյ նահանգներուն

մեջ բռնած կառավարութեան կերպը, եւ Խալիոյ մնացեալ տերութեանց վերայ բրած պահանջմունքները, սոքա են ահա զլիաւոր պատճառները Խալացոց ատելութեանը Աստրիոյ դէմ, որով 1848-ին, եւ քանի մը անգամ անկէ առաջ՝ խեղճ Խալիան ծայրէ ի ծայր տակն ու վրայ եղած է: Միայն Սարտենիան 1848-էն վերջը սահմանադրական կառավարութիւն հաստատելովը ազատ մնաց Աստրիոյ ազդեցութենէն, եւ այն ժամանակէն Աստրիոյ դէմ միշտ բռնամտութիւն կցուցներ եւ պատերազմի կախարհատուէր: Ասով Սարտենիան զրեք բոլոր իտալացի ազգասիրաց սիրտը զբաւեց, բաց ի Մաժժինիի հետեւողներէն, որոց միտքը այս է որ Խալիոյ ամեն կողմը ազատ հասարակագետութիւններ հաստատեն:

Խալական խնդրոյն իսկութիւնը, Խալացոց Աստրիոյ դէմ ունեցած բոլոր զանգատները եւ Աստրիոյ այլեւայլ պահանջմունքները պարզ եւ յստակ կերպով պատմուած են Սարտենիոյ առաջին ոտովկան Բափուռ Կոմսին այն համակին մէջ որ զրեք է Սարտենիոյ կողմէն Լոնտոն կնցող զեպական, որպէս զի Անգղիոյ կառավարութեան իմացրէ: Այն նամակը պատասխան եւ միանգամայն հերքումն է Աստրիոյ արտաքին գործոց ոտովկան Պուօլ Կոմսին նամակին, յորում Աստրիոյ տերութեան Սարտենիային դէմ ունեցած զանգատները դրուած էին:

Բափուռ Կոմսը յայտնի կցուցանէ որ Աստրիային պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելը շատ աւելի առաջ է քան թէ Փիեմոնթին: Վիկտոր Էմմանուէլը բազաւորը յունուար ամսոյն 10-ին խօսեցաւ իւր ճառը, իսկ Աստրիան անկէ 7 օր առաջ իւր Խալական բանակը ամբողջ մեծ զնդով մը զօրացուց: Սարտենիան փոխ ստակ առնելու միտքը Աստրիային ետքը ունեցաւ. վերջապէս Փիեմոնթ իւր բաժնին զօրքը այն ժամանակը միայն պատերազմի կանչեց՝ երբոր Աստրիան արդէն բոլոր իւր Խալական զօրքը ոտքի վերայ հաներ էր: Յետոյ Բափուռ Կոմսը այսպէս կրսէ. «Պուօլ Կոմսը 1848-ին վերջը եղած անցքերը իւր մտացը համեմատ կերպով մը դատելով կրսէ՝ որ երէ Խալիան ալեկոծութեան մէջ է, երէ Խալացիք տեղոյն են, երէ նոցա կառավարողները իրենց հպատակաց օրինաւոր պահանջմունքները չկրցան կատարել, ասոր պատճառը այն խռովակեր հոգին է, որ Սարտենիոյ մէջ տիրապետած ազատութեան սիրովը Խալիոյ մէջ քանի զնացեր զօրացեր է. եւ նոյն իսկ Պուօլ Կոմսին խօսքերովն բռնմ. «Այն երկրին մէջ հաստատուած կարգադրութիւնները շատ զարմանալի են այն տեղը՝ ուր անոնք ծաղկած ու հասունցած են հարիւրաւոր տարիներով առաջ. իսկ Խալացոց ոչ ոգոյն, ոչ աւանդութեանցը եւ ոչ կենցաղավարութեանը ոչ երբեք կարմարին:»

«Այս կերպով Պուօլ Կոմսը կիմացրէ թէ Խալիոյ վտանգաւոր վիճակը բացընելու համար զլիաւոր դարձան է՝ համաձայնութեամբ եւրոպական տերութեանց ստիպել Սարտենիան որ իւր սահմանադրութիւնը փոխէ, այսինքն վերցրել անոր ազատութիւնը. այն ժամանակ Լոմպարտիան, Վենետիկը եւ Խալիոյ միւս բազաւորութիւնները բոլորովին կխաղաղին:

«Մենք եւս ստոյգ կերպով կհանգնանք թէ Աստրիոյ ոտովկանին այս վերջի մտածութիւնը շատ կողմանէ ճշմարիտ է. բայց չենք ընդունիր նորա եզրակացութիւնը. ընդ հակառակն համոզուած ենք որ Փիեմոնթի ազատական կարգադրութեանց փոփոխումը ոչ միայն չկրնար խաղաղացրնել Խալացիները, այլ եւ ոչ զանոնք յուսահատութենէ հանել, որով աւելի շուտով տակն ու վրայ պիտի ըլլան: Աստրիան հարկաւ սատակ պիտի կատարէ՝ քանի որ

կտեսնէ թէ ճրջափ հակառակ են մեկմէկու իւր լծոյն տակն եղող նահանգները եւ Փիեմոնթը: Սարտենիոյ օրինակը, Պուօլ Կոմսին խօսքերուն հակառակ, կցուցրէ թէ Խալացիք յարմար են ազատական եւ յառաջագիւղ կառավարութեան ունենալու. եւ աւելի աւելի կրնէ այն կառավարութեան կերպը՝ որոյ հիմն է նորանոր օրէնքներ, մարմնաւոր պատիժներ, ծանր ծանր տուրքեր, ժողովրդեան հոգին հանող դրամական պահանջմունքներ, եկեղեցականաց օգտին համար տերութեան եւ ազգին սրբազան իրաւունքներն անգամ ոտքի տակ առնուլ: Մենք ալ գիտենք որ Փիեմոնթի ազատութիւնը Աստրիոյ համար վտանգ եւ սպառնալիք է. այս վտանգէն ազատելու համար երկու հնարք կայ. կամ Փիեմոնթին ազատական օրէնքները վերցրնել, կամ իրեն երկիրը սպականութենէ պահելու համար՝ բոլոր Խալիոյ վերայ տալաձել իւր իշխանութիւնը եւ պահպանել ուրիշ բազաւորութիւնները՝ որ իւրեանց սեպհական զօրութեամբ չեն կրնար ազգային պահանջմունքները ստնձել: Աստրիան երկրորդ հնարքը ընտրեց, բայց այս մտքով որ յետոյ պէտքէն ճանապարհներով առաջին հնարքն եւս ձեռք բերէ: Մինչեւ ցայժմ Աստրիան կրցաւ Փարմայի, Մոտենայի եւ Թոսքանայի իշխանութեանց հետ առանձին դաշնադրութիւններով եւ Թոմանիայի մէջ միշտ զօրք պահելով եւ քանի մի ամբողջներ շինելով՝ բովանդակ միջին Խալիոյ տիրապետել, եւ Սարտենիոյ չորս կողմը երկարէ զօտի մը կապել: Աստրիոյ այսպիսի զործողութեանը դէմ, որ Վենետիկ դաշնադրութեան ամենեւին համեմատ չէ, Սարտենիան քանի տարի է որ կրողդէ՝ օգնութիւն եւ զօրակցութիւն խնդրելով այն առաջին կարգի տերութիւններէն որ Վենետիկ դաշնադրութեանը ձեռք դրած են:

«Թող այս բաները կարգի մէջ դրուին. բող Աստրիան իրեն Խալիոյ մէջ բրած տիրապետութեանը չափ ու սահման ճանցնայ դաշնադրութեանց միտքը. բող պատերազմի պատրաստուելէն ետ կենայ. այն ատենը Սարտենիան Թիւրինոյ գետին (այսինքն Աստրիոյ Խալական երկրին) բնակչաց աղետալի վիճակին վերայ ողբալով, բոլոր իւր ջանքը ասոր կդարձրնէ, ինչպէս որ շատ անգամ Անգղիան այս խորհուրդը տուած է իրեն, որ միայն խաղաղական կերպով իւր կուսակիցները շատցընելու աշխատի, ու Եւրոպայի հասարակաց կարծեացը մէջ Խալական խնդրոյն լուծումը պայծառ կերպով պատրաստէ:»

Անգղիոյ օրագիրներուն մէկը իրաւամբ կրսէ թէ «Սարտենիոյ ոտովկանին այս համակը անմիտելի փաստերով եւ անխռով հոգով կներքէ Պուօլ Կոմսին բոլոր անհիմն եւ զրպարտական զանգատները:»

Տարակոյս չկայ որ Սարտենիոյ քաղաքականութեանը հիմն է ազգասիրական հոգին՝ որով Խալիոյ ազատութեանը սրտանց կփափարի. բեպետ այս եւս տարակոյս չը վերցրնէր թէ կուզէ որ օտարագիր լուծէն ազատութիւն Խալիոյ հիւսիսային նահանգները ու իրեն տերութեանը հետ միանան, եւ այնպէս Եւրոպայի առաջնակարգ տերութիւններուն կարգը անցնի, ինչպէս որ Սարտենիոյ այժմուս բազաւորին ազգատեմը ամեն ժամանակ այս բանիս աշխատած է:

Ըսածներէս յայտնի կերեւի Խալիոյ միտքը. յայտնի է նոյնպէս թէ ինչո՞ւ համար Սարտենիան յօժարութեամբ պատերազմ բացաւ, եւ ամենայն իտալացոց հանդիմանական գործ մըն էր բրածը:

Բայց ինչ էր պատճառն որ Գաղղիան այս պատերազմիս մէջ խառնուեցաւ եւ Աստրիոյ հետ աւերուեցաւ. կերեւի թէ ասոր զլիաւոր պատճառն էր հափոլեռեան քաղաքականութեան աւանդութիւնները: Պատերազմը եւ պատերազմական

փառքը ուրիշ ամեն բանէ աւելի յարմար են Գաղղիացոց միտքը զբաղեցնելու:

Եւ այսպէս, որովհետեւ Խրիմու պատերազմէն վերջը՝ Գաղղիացոց միտքը ներքին քաղաքական խնդիրներու զբաղած էր, հարկ էր այն անախորժ խնդիրներէն անոնց միտքը դարձնել՝ որ Նափոլէոնի կառավարութեան կերպին համեմատ չէին: Լուի-Նափոլէոն լաւ գիտէր որ Խաւիկոյ խեղճ վիճակին վերայ բոլոր Եւրոպան կցաւի, մանաւանդ Գաղղիան եւ Անգղիան. ուստի եւ այն խնդիրը շատ ճարտարութեամբ իւր օգտին գործածեց, զաշխարհութիւնը Եւրոպայէն զտանալով ինքեւ իր օգտին գործածեց, զաշխարհութիւնը Եւրոպայէն զտանալով ինքեւ իր օգտին գործածեց, զաշխարհութիւնը Եւրոպայէն զտանալով ինքեւ իր օգտին գործածեց, զաշխարհութիւնը Եւրոպայէն զտանալով ինքեւ իր օգտին գործածեց:

Լուի-Նափոլէոն Աստրիկոյ դէմ պատերազմ հրատարակեց առանց փոյր ընելու որ արեւմտեան Եւրոպիոյ գրեթէ բոլոր տերութիւնները այն պատերազմին վերայ ծուռ աջակով կնային: Անգղիոյ մէջ, որոյ կարծիքը եւրոպական քաղաքականութեան վերայ մեծ ոյժ ունի, րէ տերութիւնը եւ րէ ժողովուրդը այն պատերազմին հակառակ էին, րէպէտեւ Անգղիացիք ամեն ժամանակ Խաւիկոյ ազատութեանը սերտապէս փափաք ցուցուցին: Բայց Անգղիան չուզէր որ Խաւիկոյ մէջ Աստրիկոյ տիրապետութեան տեղը Գաղղիոյ տիրապետութիւնը ըռնէ: Բրուսիան եւ Գերմանիան նոյնպէս ծուռ աջակով կնային պատերազմին վերայ, վախճալով որ մի գուցէ Գաղղիացիք Խաւիկոյ վերայ յարձակելէն ետքը՝ Հոնոսիին վերայ պատերազմ քացուի եւ Գաղղիոյ սահմանները Գերմանիոյ մէկ մասին վրան ալ տարածուին: Ասոր համար ամեն արեւմտեան Եւրոպիոյ տերութիւնք երկիւղ ունէին րէ մի գուցէ այս պատերազմը ընդհանուր եւրոպական պատերազմ դառնայ, որով ամենայն բազաւորութիւնք եւս սոսկալի վնասներ կրնային կրել: Վերջի տեղեկութեանց նաչելով, Անգղիոյ օրագիրներէն մէկը կրէր որ իբր րէ Ռուսիոյ եւ Գաղղիոյ մէջ զաշխարհութիւն մը եղած է. Բայց արտաքին գործոց ոստիկանարանին պաշտօնական լրագրին մէջ (!) ապրիլի 21-ին այս խօսքերս տարած էին. «Մեզ յանձնուած է յայտնել հաստատ կերպով րէ Ռուսիոյ եւ իր եւ իցէ եւրոպական տերութեան մէջ ամենեւին պայմանադրութիւն մը չկայ՝ ոչ պահանջողական եւ ոչ վնասողական զաշխարհութիւն: Այսպիսի ժամանակ որ եւրոպան մեծամեծ պատերազմական ցամաքային եւ ծովային պատրաստութիւններ կրնէ՝ ինքնակալ կայսրը պէտք է որ նախազգուշութիւններ ընէ: Կայսեր քաղաքականութիւնը այժմեան հանգամանաց մէջ քացարձակ ազատութիւն գործոյ կպահէ, եւ միայն իւր րազին եւ տերութեան շահուն օգտակար եղած կողմը կրնէ:»

Անա այսպիսի դիպումներով առաջ գնաց Խաւիկոյ պատերազմին խնդիրը մինչեւ ցայսօր (մինչեւ մայիսի 28-ը): Գարնանային գործողութիւնները հարկաւ մեզի նիւր պիտի տան այս խնդրոյն նետեանացը վրայ գրելու յաջորդ րերերուն մէջ:

Տարւոյս սկիզբէն Եւրոպայի ուրիշ կողմերը պատահած գործողութեանց մէջ զխառնութիւնը սոքա են. Մոլտաւիոյ եւ

Վալաքիոյ անցքը, եւ Սերվիոյ մէջ եղած յեղափոխութիւնը. վասն զի րեւս անոնք փոքրիկ երկիրներ են Օսմանեան տերութեան հարկատու, այլ որովհետեւ կերելի րէ նոր քաղաքական կեանք մը պիտի ունենան, այս պատճառաւ այն փոքրիկ ազգերը՝ եւրոպացոց մտադրութիւնը կրցան իրենց վրայ դարձնել:

Փարիզու անցեալ տարուան ժողովոյն օգոստոսի 19-ին րրած որոշմանը համեմատ, Մոլտաւիոց եւ Վալաքիոյ կանոնաւոր սահմանադրութիւն մը տրուեցաւ, որով Գաւուրեան իշխանութիւնները այժմ Միացեալ իշխանութիւնք կկոչուին: Բայց սոցա միութիւնը զխառնութեաւ անոր վրայ է որ իրաւունք ունին մէկ կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատելու, որոյ տեղը Ֆոքշան քաղաքին մէջ պիտի ըլլայ, որ երկու իշխանութեանց սահմաններու մէջտեղը կընկնի, եւ այն կառավարութիւնը երկու իշխանութեանց զործերը պիտի քննէ եւ օրենսդրական խնդիրները պիտի լուծէ. այն կառավարութիւնը պիտի ունենայ 16 անդամ՝ երկու կողմէն հասարար բոլով ընտրուած: Այն կեդրոնական կառավարութիւնէն զատ՝ երկու իշխանութեանց համար մէկ հասարակաց վերին դատատան հաստատուած է, որոյ տեղը նոյն Ֆոքշանն է: Բայց այս միութեան երկու զխառնութիւն յօդուածներէն զատ, իւրաքանչիւր իշխանութիւն, րստ սահմանադրութեան, իւր համար առանձին տնտեսական եւ օրենսդրական իշխանութիւն ունի, որոյ զլուխն է Հօսիոտարը կամ իշխանը, եւ ընտրողական խորհրդարանը կամ ազգային օրենսդրական ժողովը:

Երբոր խորհրդարանները ձեւացան, անոնց առաջին զործն եղաւ իշխանի ընտրութիւնը: Մոլտաւիոյ պատգամաւորներն առաջ ժողովեցան եւ հօսփոտար ընտրեցին Աղեքսանդր Բուցա անունով գնդապետը, որ երկու իշխանութեանց միութեանը փափաքողներէն մէկն էր: Տաճկաստան եւ Աստրիա այս ընտրութեանը ջնախնդան. Բայց Բուցա զընդապետը րստ զօրութեան ազգային ընտրութեան՝ Մոլտաւիոյ կառավարութիւնը ձեռք առաւ, եւ իւր անունը դրաւ Խիւսան Աղեքսանդր Բովանէն եւ շատ կային այն իշխանական արտոնի ետեւ ընկնողներ, այլ պատգամաւորները ժողովին առաջին օրը, այսինքն փետրուարի 5-ին, միարեւրան նոյն Մոլտաւիոյ իշխանը Աղեքսանդր Բուցան Վլախի իշխան ընտրեցին: Եւ այսպէս Գաւուրեան իշխանութեանց միութիւնը իրօք կատարուեցաւ: Բայց որովհետեւ այս դիպումաւ օգոստոսի 19-ին 1858-ին եղած խորհրդին մէջ զուշակուած չէր, ուստի խնդիր ծագեցաւ րէ օրինաւոր է արդեօք այն ընտրութիւնը րէ ոչ: Աստրիան եւ Օսմանեան կառավարութիւնը չուզեցին այնպէս ճանչնալ. իսկ Ռուսաստան, ինչպէս նաեւ Գաղղիան եւ Անգղիան, որ միշտ իշխանութեանցը միաւորութեանը կցանկային, իրենց պաշտօնական եւ հասարակ օրագիրներուն մէջ առ հասարակ Բուցային իշխան ընտրութիւնը ամենեւին հակառակ ջոհսան վերոյիշեալ խորհրդի իմաստին, այլ մանաւանդ անոր հօգոյն համաձայն:

Օսմանեան տերութեան կամեցողութեամբը այն խնդիրը կրկին անգամ տերութեանց ժողովոյն քննողութեանը տակ ընկաւ ի Փարիզ: Ժողովոյն վճիւր, օրպէս եւ կերելի, Գաւուրեան իշխանութեանց փափաքին յարմար եղաւ. Տաճկաստան ու Աստրիան հարկադրեցան միւս տերութեանց նետ համաձայնիլ եւ Աղեքսանդր Բուցային երկու իշխանութեանց վրայ զլուխ ընտրութիւնը հաստատուեցաւ: Օրագիրներուն խօսքերէն յայտնի եղաւ րէ ժողովոյն անդամներուն մեծ մասին միտքը այս էր որ իրօք օրինաւոր ճանցցուի Բուցային ընտրութիւնը. միայն Տաճկաց զեւս-

(!) Journal de St.-Petersbourg.

պանը Պ. Մուսուրուս՝ Ասատրիոյ ղեկավարին հետ մեկտեղ յայտնեց թէ այն բոյստութիւնը ապագային Քուցա իշխանին ժառանգացը համար ամենեւին ոչմ պիտի չունենայ :

Անցեալ տարուան ղեկտեմբեր ամսոյն մէջ Սերվիացոց, այսինքն Սերֆերուն ազգային ժողովը (սքուփինա) հրատարակեց թէ իրենց իշխանը Աղեքսանդր Գարա-Կեօրկնիլի արժանեացնում է եւ նորէն նորա տեղը դրուած է 82 տարեկան ծերունին Միլոշ Օպրենովիլի, որ քսան տարիէ ի վեր արքայութեան էր, եւ Վլադա երկիրը իւր կալուածին մէջ քաշուած կկենար : Սերվիոյ կառավարութիւնը, որպէս եւ Գանութեան իշխանութիւնը, Օսմանեան Դրանը հպատակ կհամարուի, բայց առանձին ազգային նկարագիր մը ունի հին ատենէն մնացած : Նոցա կառավարութիւնը հին ատեն, որպէս եւ այժմ, ծերակուտին, ազգային պատգամաւորներուն եւ ազգային ժողովով ընտրուած իշխանի մը ձեռքն էր : Միայն 1817-ին Միլոշ Օպրենովիլիին իշխան ընտրուելու ժամանակը՝ ազգը անոր իւր վերայ ունեցած արդեանցը համար առաջարկեց տալ ժառանգական իշխանութիւն : այն վճիռը 1827-ին միւս ազգային ժողովովը հաստատեց : Սերվիոյ մէջ ազնուականք կամ վերին դաս մարդկան ըստածները չկան : ինքն իսկ իշխանը միշտ ժողովրդեան մէջէն կընտրուէր, եւ ժողովուրդը կհնազանդէր անոր իրեն ուրիշներէն աւելի քաջ եւ կառավարութիւն զիտցող մարդու : Այսպէս ընտրուեցան 1804-ին Գեորգ Սեւան կամ Գարա-Կեօրկ՝ այժմեան արժանեացնում Աղեքսանդր իշխանին հայրը, եւ Միլոշ Օպրենովիլը : ռուսի զարմանք չէ որ ազգային ժողովը իրեն իշխանները ինչպէս հաստատուի՝ նոյնպէս ալ ձգելու իրաւունք ունի երբ որ տեսնէ թէ նոցա կառավարութիւնը երկրին օգտակար չէ : զարմանք չէ որ 1858-ին ազգային ժողովը Աղեքսանդր իշխանը արժանեացնում հրաժարեցուց, ու պատգամաւորաց ձեռքով նետագայ բռնողը խրկեց անոր :

« Պարոն, ժողովուրդը բաւական առիթ ունեցաւ տեսնելու որ զուր ոչ յարմարութիւն ունիք եւ ոչ փափաք Սերվիան երջանկացնելու : ռուսի ազգը մեր ձեռքովը կը խնդրէ որ իշխանութենէն հրաժարիք, այլ բոլ կուտայ ձեզ եւ ձեր ընտանեացը մեր երկրին մէջ մնալ, ուր զուր ապահով պիտի լինիք : ժողովուրդը ձեր պատասխանին կպահանջէ հրաժարեցէք առանց դանդաղանաց, եւ անով կցուցընէք թէ ձեր հայրենիքը կսիրէք : » Աղեքսանդր իշխանը ազգային ժողովոյն այս խօսքին միւս օրը պատասխան խոստացաւ տալ : բայց ղեկտեմբերի 22 եւ 23-ին գիշերը Պելկրատի ամրոցը փախաւ, եւ Օսմանեան բերդակալ զօրաց ապստամեցաւ : Այն ժամանակ ազգային ժողովը հրատարակեց որ Աղեքսանդր իշխանական կոչմանէն ձրուած է, եւ միաբերան Միլոշը նորա տեղը իշխան ընտրեցին, եւ զինքը հայրենիք կոչելու համար պատգամաւորներ յուղարկեցին :

Ազգային ժողովը միաբանութեամբ որոշեց որ Միլոշին իշխան ընտրուիլը Օսմանեան արքային իմացընէ եւ խնդրէ որ ընտրութիւնը հաստատէ : Օսմանեան Գուռը առանց զժառարութեան Սերվիացոց վճիռը հաստատեց, եւ ծերունին Միլոշ փետրուար ամսոյն սկիզբները Պելկրատ մտաւ, ուր ժողովուրդը մեծ խնդութեամբ ընդ առաջ եկաւ եւ ընդունեցաւ զինքը, եւ կառավարութիւնը նա ձեռք առաւ : Կրտսէն թէ ժողովուրդը ուրախութենէն լացաւ, երբ առաջին անգամ եկեղեցիներուն մէջ Սերվիոյ իշխան Միլոշին անուան յիշեցին : Սերվիացիք Միլոշի որդւոյն Միքայէլին վրայ մեծ յոյս ունին, որ արքայութեան ժամանակը Ասատրիոյ մէջ կընսկէր : Առհասարակ կվկայեն թէ Միքայէլ իւր հօրը քաջութիւնն ու խելքը ունենալէն զատ, ունի նաեւ կրթութիւն եւ նոր գաղափարներ, ազնիւ բարք եւ ազգին ինքը զինքը սիրելի ընելու ջանք :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս :)

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԱՐԵԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՅԻՅ 1859 ՏԱՐԻՈՅ.

— Կարնոյ եւ Երզնկայի Առաջնորդ Գրիգորիոս արքեպիսկոպոսը կվկայեն ի Կարին յունվարի 11-ին՝ 44 տարեկան : — Չանապան գեղեցիկ կատարելութեանց տէր անձն մը զրկուեցաւ : ազգերնիս այս առաջնորդին մահուամբ :

— Միքայէլ Տարիելեան Լոռու - Մելիքեանց հայկազն զօրավարը ապրիլի 20-ին կհասնի Կոստանդնուպոլիս ի ղիմաց տէրութեան Ռուսաց, որ ուղեկից ըլլայ նորընտիր Սրբազան Կարապետիոսին մինչեւ ի Թիֆլիզ եւ լեզմիւծին : Իւր ազնուական բարուցը, բարձր աստիճանին եւ եռանդուն ազգասիրութեանը արժանատոր սէր եւ մեծարանք կընդունի ամենէն ի Կոստանդնուպոլիս :

— Թեոդոսիոյ Խալիպեան Ռուսմանարանի շէնքին հիմնարկութեան հանդէսը կկատարուի մայիսի 15-ին : իսկ 19-ին կօրհնուի նոյն քաղաքին մէջ բացուած Խալիպեան տպարանը : — Ազգիս այժմու եւ ապագայ յառաջադիմութեանը նոր նոր նշաններ եւ յոյսեր :

— Սրբազան Կարապետիոսը յունիսի 2-ին ճանապարհ կելլէ Կոստանդնուպոլսէն Էջմիածին երբայու, 14-ին կհասնի Թիֆլիզ : յուլիսի 7-ին կմտնէ ի Ս. Էջմիածին : օգոստոսի 15-ին կարապետիոսական Օծումը կընդունի : — Երկար ժամանակ ի վեր այսպիսի ազգային փառաւորութեան հան-

դեաներ չէին տեսած եւ այսպիսի մխիթարութիւններ չէին ունեցած մեր Հայկազուն եղբարքը ի Տանկաստան եւ ի Ռուսաստան միանգամայն :

— Շամախի քաղաքը մեծ գետնաշարժով զրեւէ բոլորովին կկործանի մայիսի 24-ին :

— Կարին քաղաքին (Երզնիքի մէկ մասը սաստիկ գետնաշարժով կկործանի մայիսի 30-ին : այնուհետեւ շարժը ատեն ատեն դարձեալ կըլլայ, մինչեւ որ յուլիսի 5-ին զրեւէ բոլոր քաղաքը հիմնայատակ կքանդուի : — Այժմու օսմանեան Հայաստանին գլխաւոր քաղաքն էր՝ 1400 տարուան՝ մեծն եւ վաճառաշահն Կարին : սա եւս ուրեմն Արտաշատ, Գուրին, Վաղարշապատ, Վաղարշակերտ, Երուանդակերտ, Անի, Արմաւիր եւ ուրիշ նոյակապ քաղաքներուն կարգը անցաւ, անոնց պէս բաղուեցաւ ահաւոր սասանութեամբ : Բայց մխիթարութիւնք՝ քանի որ գեր ազգը իւր ազգութիւնը վառ եւ կենդանի պահելու փափաքն ու ջանքը ունի : ազգային խռովութիւններն են զինքը կործանող գետնաշարժերը : ազիտութեան խաւարն է ազգութեան գրեզմանը : ասոնցմէ սարսափինք :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս :)